

IKKINCHI JAHON URUSHIDAN KEYIN O‘ZBEKISTON SSR PROKURATURASI TOMONIDAN MAHALLIY DAVLAT HOKIMIYATI ORGANLARI FAOLIYATI USTIDAN PROKUROR NAZORATI

Insopov Abdugaffor Abdusamadovich

“O‘zbekistonning eng yangi tarixi” kafedrasida dotsenti, t.f.f.d. (PhD)

Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti

E-mail: abdugaffor_nuz@rambler.ru

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada 1950-yillarda O‘zbekiston SSR prokuraturasi tomonidan sotsialistik qonuniylikni ta‘minlash sohasida amalga oshirilgan umumiy prokuror nazorati arxiv hujjatlari asosida tahlil qilingan. Tadqiqotda mahalliy Sovetlar va ijroiya qo‘mitalarining qonun talablarini buzishi, kolxoz mulkini muhofaza qilish, budjet mablag‘laridan qonuniy foydalanish, davlat va jamoat mulkini asrash hamda prokuror ta‘sir choralariining huquqiy ahamiyati yoritilgan. Arxiv materiallari prokuraturaning mazkur davrda nafaqat jinoyatlarni fosh etuvchi, balki davlat boshqaruvida qonuniylikni ta‘minlovchi muhim nazorat instituti sifatida faoliyat yuritganini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: prokuratura, sotsialistik qonuniylik, prokuror nazorati, umumiy nazorat, arxiv hujjatlari, mahalliy Sovetlar, ijroiya qo‘mitalari, kolxoz mulki, O‘zbekiston SSR.

ABSTRACT

This article examines the general supervisory activities of the Prosecutor's Office of the Uzbek SSR in ensuring socialist legality during the 1950s, based on archival materials. The study analyzes violations of legal requirements by local Soviets and executive committees, the protection of collective farm (kolkhoz) property, the lawful use of budgetary funds, the safeguarding of state and public property, and the legal significance of prosecutorial response measures. The archival evidence demonstrates that during this period the Prosecutor's Office functioned not only as an institution responsible for criminal prosecution but also as a key supervisory body ensuring legality within the system of state administration.

Keywords: Prosecutor's Office; socialist legality; prosecutorial oversight; general supervision; archival materials; local Soviets; executive committees; collective farm property; Uzbek SSR.

KIRISH

1950-yillar SSSR tarixida urushdan keyingi iqtisodiy tiklanish jarayonlarining yakunlanishi hamda davlat boshqaruvi tizimida qonuniylikni mustahkamlashga qaratilgan chora-tadbirlar kuchaytirilgan davr sifatida tavsiflanadi. Bu jarayonda prokuratura organlari zimmasiga qonunlarning barcha davlat organlari, muassasalar va mansabdor shaxslar tomonidan bir xil hamda aniq bajarilishi ustidan oliy nazoratni amalga oshirish vazifasi yuklatildi.

O'zbekiston SSRda ham prokuratura organlari mahalliy davlat hokimiyati organlari, ijroiya qo'mitalari, kolxozlar va boshqa tashkilotlar faoliyatida sotsialistik qonuniylik talablariga rioya etilishini ta'minlashda muhim o'rin tutdi. Ayniqsa, umumiy prokuror nazorati instituti orqali mahalliy davlat boshqaruvida uchragan qonun buzilishlari aniqlanib, ularni bartaraf etish yuzasidan huquqiy ta'sir choralari qo'llanildi.

Mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligi shundan iboratki, unda avval ilmiy muomalaga deyarli kiritilmagan arxiv hujjatlari asosida 1952 yilda O'zbekiston SSR prokuraturasi tomonidan mahalliy ijroiya qo'mitalari faoliyati ustidan amalga oshirilgan prokuror nazoratining mazmuni, huquqiy asoslari va amaliy samaradorligi tahlil qilingan. Arxiv materiallari prokuror nazoratining davlat mulkini muhofaza qilish, mahalliy boshqaruv organlari tomonidan qabul qilingan noqonuniy qarorlarni bekor qilish hamda davlat intizomini ta'minlashdagi ahamiyatini ochib beradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Ma'lumki prokuratura tarixi bo'yicha bugungi kunga qadar qator tadqiqotlar amalga oshirilgan bo'lsada, ikkinchi jahon urushidan keyin O'zbekiston SSR prokuraturasining umumiy nazorat faoliyati arxiv hujjatlari va maxsus tadqiqotlar asosida kompleks tarzda o'rganilmagan.

Mavzuni o'rganish jarayonida tizimlilik va qiyosiy tahlil, tarixiy-qiyosiy usul va tamoyillaridan foydalangan holda arxiv fondlari hujjatlari va ilmiy adabiyotlar tahlil qilindi va muammoviy-xronologik usullaridan foydalanildi. Shu bilan birga tarix fanining mikrotarix yo'nalishi mazkur maqolani yoritishning asosini tashkil etadi.

NATIJALAR

Ikkinchi jahon urushidan keyin O'zbekiston SSR prokuraturasi faoliyatining ustuvor yo'nalishlaridan biri umumiy prokuror nazoratini amalga oshirish bo'lib, mazkur institut davlat organlari, muassasalar, korxonalar, jamoat tashkilotlari va mansabdor shaxslar tomonidan amaldagi qonunlarga og'ishmay rioya etilishini ta'minlashga qaratilgan edi. Prokuratura faqat jinoyat ishlarini yurituvchi organ

sifatida emas, balki davlat boshqaruvida qonuniylikni ta'minlovchi konstitutsiyaviy institut sifatida ham faoliyat yuritdi.

Umumiy prokuror nazoratining huquqiy asoslari SSSR Konstitutsiyasi ¹, O'zbekiston SSR Konstitutsiyasi ², "SSSR Prokuraturasi to'g'risida"gi ³ meyoriy hujjatlar hamda SSSR Bosh prokurorining buyruqlari bilan belgilangan bo'lib, ular prokuratura organlariga davlat boshqaruvi organlari tomonidan qabul qilinayotgan qarorlarning qonuniyligini tekshirish, qonunga zid hujjatlarga protest kiritish va ularning ijrosini to'xtatish vakolatini bergan. Shuningdek o'rganilayotgan davrda 1946 yil 17 iyunda qabul qilingan "Qonunlarning qat'iy ijro etilishi ustidan umumiy nazoratni kuchaytirish to'g'risida"gi SSSR prokurorining 128-sonli buyrug'i iqtisodiy sohada prokuror nazoratini kuchaytirishda muhim rol o'ynadi⁴.

Bu vakolatlarning amaldagi ifodasi O'zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivida saqlanayotgan 1952 yil 28 avgustdagi O'zbekiston SSR prokuraturasining respublika rahbariyatiga kiritgan axborotnomasida yaqqol namoyon bo'ladi⁵. Mazkur hujjatda mahalliy mehnatkash deputatlar Sovetlari ijroiya qo'mitalari tomonidan O'zbekiston SSR Konstitutsiyasining 76-moddasi talablari muntazam ravishda buzilgani qayd etilgan. Xususan, mahalliy ijroiya qo'mitalari qonunchilikda nazarda tutilmagan vakolatlarni o'zlashtirib, kolxoz mulkini hisobdan chiqarish, davlat mablag'laridan maqsadsiz foydalanish, yer ajratish, majburiy farmoyishlar qabul qilish kabi holatlarga yo'l qo'ygan.

Arxiv hujjati prokuratura organlari faqat qonunbuzilishlarni qayd etuvchi organ bo'lmaganini, balki ularni bartaraf etish maqsadida respublika rahbariyatiga aniq huquqiy takliflar kiritganini ham ko'rsatadi. Xususan, qonunga zid qarorlarni bekor qilish, mansabdor shaxslarni javobgarlikka tortish, qishloq Sovetlarida moliyaviy reviziyalarni tashkil etish va mahalliy rahbarlarning huquqiy bilimlarini oshirish yuzasidan takliflar bildirilgan.

Shunday qilib, arxiv hujjatlari tahlili 1950-yillarda umumiy prokuror nazoratining mazmuni faqat huquqbuzarliklarga munosabat bildirish bilan

¹Конституция (Основной Закон) СССР. Принята VIII Чрезвычайным съездом Советов СССР 5 декабря 1936 г. Государственный архив Российской Федерации. <https://statearchive.ru/465> (Мурожаат санаси - 26.02.2026 й).

² Конституция (Основной закон) Узбекской Советской Социалистической Республики : с изменениями и дополнениями, принятыми Верховным Советом Узбекской ССР 25 июня 1948 года по докладу редакционной комиссии. - Ташкент : Государственное издательство УзССР, 1948. -39.

³ Коробейников Б.В, Басков В.И.. Курс прокурорского надзора. Учебник для студентов юридических вузов и факультетов с приложением нормативных актов. - М.: Издательство Зерцало, 2000. – С. 31.

⁴ Ерёмин А.В. История отечественной прокуратуры. - Санкт-Петербург: Санкт-Петербургском юридическом институте (филиале) Университета прокуратуры Российской Федерации, 2018. – С.96-97.; Коробейников Б.В, Басков В.И.. Курс прокурорского надзора. Учебник для студентов юридических вузов и факультетов с приложением нормативных актов. - М: Издательство Зерцало, 2000. – С.34.

⁵ O'zMA P-1710-jamg'arma, 11-ro'yhat, 644-ish, 3-varaq.

cheklanmaganini, balki davlat boshqaruvi tizimida qonuniylikni ta'minlashning kompleks huquqiy mexanizmi sifatida shakllanganini ko'rsatadi.

Biroq arxiv materiallari prokuratura faoliyatida muayyan kamchiliklar ham mavjud bo'lganini ko'rsatadi. Ayrim hollarda prokurorlar qonunbuzilishlarga o'z vaqtida huquqiy baho bermagan, protest va taqdimnomalarning ijrosi ustidan yetarli nazorat o'rnatilmagan. Bundan tashqari, mahalliy partiya organlarining davlat boshqaruviga aralashuvi prokuratura organlarining mustaqil faoliyat yuritish imkoniyatlarini ma'lum darajada cheklagan. Bu holat prokuraturaning huquqiy maqomi rasman mustaqil deb belgilangan bo'lsa-da, amalda uning faoliyati sovet davlatining ma'muriy-buyruqbozlik tizimi ta'sirida amalga oshirilganini ko'rsatadi.

Mazkur davrda respublika prokuraturasiga Ivan Martyanovich Sadovnikov (Ivan Martyanovich Sadovnikov 1946-1950 yillarda O'zbekiston SSR prokurori lavozimida faoliyat yuritgan) rahbarlik qiladi va aynan shu yillar prokuratura hodimlarini asosan qishloq ho'jaligigiga safarbar qilinganligi bilan tarixga kirdi.

1952 yil 23 avgustda O'zbekiston SSR prokurori vazifasini bajaruvchi K.Borovikov tomonidan O'zbekiston SSR Oliy Soveti Prezidiumi raisi Sh. Rashidov nomiga kiritilgan axborotnomada mahalliy mehnatkash deputatlar Sovetlari ijroiya qo'mitalari tomonidan amaldagi qonunchilik talablarining tizimli ravishda buzilayotgani haqida ma'lumotlar keltirilgan⁶. Hujjatda prokuratura tekshiruvlari natijasida aniqlangan holatlar alohida misollar bilan asoslangan bo'lib, ular mahalliy boshqaruv organlari faoliyatida qonuniylik ustidan nazorat yetarli darajada ta'minlanmaganini ko'rsatadi.

Masalan, arxiv ma'lumotlariga ko'ra, eng ko'p uchragan qonunbuzilishlardan biri davlat va kolxoz mulkiga oid munosabatlarda qonun talablarining buzilishi bo'lgan. Jumladan, Uzun tumani ijroiya qo'mitasi Frunze nomidagi kolxozda talon-toraj qilingan 163954 rubl miqdoridagi mablag'ni jinoyat ishi bo'yicha tergov harakatlari yakunlanmasdan turib hisobdan chiqarish to'g'risida qaror qabul qilgan⁷. Mazkur holat ijroiya qo'mitasining o'z vakolati doirasidan chetga chiqqanini hamda tergov organlari vakolatiga aralashganini ko'rsatadi. Bu esa davlat mulkini muhofaza qilish sohasida qonun ustuvorligi prinsipining buzilganidan dalolat beradi. Shunga o'xshash holatlar G'allaorol, Qoraqishloq va Xiva tumanlari ijroiya qo'mitalari faoliyatida ham kuzatilgan⁸. Arxiv hujjatlarida kolxozlarning debitor qarzdorligini undirish choralari ko'rilmaganidan turib hisobdan chiqarish, kolxoz mablag'larini qonunchilikda nazarda tutilmagan maqsadlarga sarflash hamda davlat mablag'larini noqonuniy qayta taqsimlash holatlari qayd etilgan. Bu esa mahalliy davlat boshqaruvi

⁶ O'zMA P-1710-jamg'arma, 11-ro'yhat, 644-ish, 3-varaq.

⁷ O'zMA P-1710-jamg'arma, 11-ro'yhat, 644-ish, 3-varaq.

⁸ O'zMA P-1710-jamg'arma, 11-ro'yhat, 644-ish, 6-varaq.

organlari tomonidan moliyaviy intizomning buzilganini va davlat iqtisodiy manfaatlariga zarar yetkazuvchi qarorlar qabul qilinganini ko'rsatadi.

Shuningdek, Yangiariq tuman ijroiya qo'mitasi 1952 yil 31 yanvarda qabul qilgan majburiy farmoyish bilan tuman tayyorlov idorasiga daydi itlarga qarshi kurashuvchi brigadalar tuzish, tuman qishloq xo'jaligi bo'limi va bosh veterinar shifokoriga esa itlarni tutish jadvalini tuzish vazifasi yuklatilgan⁹. Biroq mazkur majburiy farmoyishda uni buzganlik uchun javobgarlik choralari belgilanmagan va uning amal qilish muddati ham ko'rsatilmagan.

Buxoro va Xorazm viloyatlarida o'tkazilgan tekshirishlar natijasida shu narsa ma'lum bo'ladiki, qishloq Sovetlari raislarining aksariyati uzoq vaqt davomida kolxozlarga tegishli otlardan noqonuniy ravishda foydalanib kelgan hamda yuqori turuvchi organlarga mazkur otlar kolxozlarga qaytarilgani haqida yolg'on ma'lumot taqdim etgan¹⁰.

Farg'ona viloyatida o'tkazilgan tekshirishlar shuni ko'rsatdiki, O'zbekiston SSR Oliy Soveti Prezidiumi, O'zbekiston SSR Ministrlar Soveti va O'zbekiston KP(b) Markaziy Qo'mitasining Farg'ona viloyati kolxozlarida paxta yetishtirish bo'yicha yuqori natijalarga erishganlarni mukofotlash to'g'risidagi qarorlari ayrim tuman ijroiya qo'mitalari tomonidan bajarilmagan. Jumladan, Farg'ona tuman ijroiya qo'mitasi raisi Ahmedov 1951 yil 6 iyuldagi farmoyishi bilan velosipedlar va radioqabul qilgichlarni tuman tashkilotlari (MGB, tuman ijroiya qo'mitasi, O'zbekiston KP(b) tuman qo'mitasi va boshqalar) o'rtasida taqsimlab yuborgan. Holbuki, beshta radioqabul qilgich va beshta velosipeddan faqat ikkita radioqabul qilgich hamda ikkita velosiped Kalinin va Hakimzoda nomidagi kolxozlarga berilgan, bunda ham paxtachilikda erishilgan ko'rsatkichlar inobatga olinmagan¹¹.

Quva tuman ijroiya qo'mitasi ixtiyoriga kelib tushgan 10 ta velosiped, 10 ta tikuv mashinasi va 2 ta mototsikldan "Sotsializm" kolxozi hamda Karl Marks nomidagi kolxozga 4 ta velosiped, 1 ta tikuv mashinasi va 1 ta mototsikl ajratgan¹². Tuman ijroiya qo'mitasi raisining o'rinbosari esa bitta mototsiklni o'ziga olgan, qolgan barcha buyumlar esa "tuman ijroiya qo'mitasi ehtiyoji uchun" degan vaj bilan omborda saqlab qolingan.

Toshloq tuman ijroiya qo'mitasi olingan 10 ta tikuv mashinasi, 10 ta velosiped va 2 ta mototsikldan bitta velosipedni ko'chirish (pereseleniye) bo'limiga, bitta mototsiklni qishloq xo'jaligi bo'limi va O'zbekiston KP(b) tuman qo'mitasiga bergan, bitta tikuv mashinasini esa zaxira sifatida saqlab qolgan. Yuqorida keltirilgan

⁹ O'zMA P-1710-jamg'arma, 11-ro'yhat, 644-ish, 6-varaq.

¹⁰ O'zMA P-1710-jamg'arma, 11-ro'yhat, 644-ish, 6-varaq.

¹¹ O'zMA P-1710-jamg'arma, 11-ro'yhat, 644-ish, 7-varaq.

¹² O'zMA P-1710-jamg'arma, 11-ro'yhat, 644-ish, 7-varaq.

misollar statistik jihatdan tahlil qilinsa bu kabi holatlar natijasida 1952 yilda prokuratura organlari tomonidan olib borilgan tekshirishlar davlatga yetkazilgan zarar miqdori 7830961 rublni tashkil etadi. Zararni qoplash maqsadida musodara qilingan buyumlar va undirilgan jami miqdor 2752627 rublni tashkil etdi. Bu yetkazilgan zararni 35% tashkil etdi¹³.

MUHOKAMA.

Mazkur davrda prokuraturaning asosiy faoliyat yo'nalishlaridan biri umumiy prokuror nazoratini amalga oshirish bo'lib, u mahalliy davlat boshqaruvi organlari qabul qilayotgan qarorlarning qonuniyligini tekshirish, qonunbuzilishlarni aniqlash va ularni bartaraf etishga qaratildi. Prokuratura tomonidan noqonuniy qarorlarga protestlar kiritildi, qonun buzilishlarining sabab va shart-sharoitlarini bartaraf etish bo'yicha taqdimnomalar rasmiylashtirildi hamda aybdor mansabdor shaxslarni javobgarlikka tortish choralari ko'rildi.

Arxiv hujjatlari tahlili shuni ko'rsatadiki, 1950-yillarda prokuror nazorati, avvalo, davlat va jamoat mulkini muhofaza qilish, moliyaviy intizomni mustahkamlash, kolxoz va sovxozlar faoliyatida qonunchilik talablariga rioya etilishini ta'minlashga yo'naltirilgan. Ayniqsa, mahalliy ijroiya qo'mitalari tomonidan qabul qilingan qonunga zid qarorlarni aniqlash va bekor qilish prokuraturaning umumiy nazorat sohasidagi eng muhim vazifalaridan biri bo'lgan.

Shu bilan birga, prokuratura organlari mehnat qonunchiligiga rioya qilinishi, davlat rejalarining bajarilishi, budget mablag'laridan maqsadli foydalanish hamda sotsialistik mulkni muhofaza qilish ustidan ham tizimli nazoratni amalga oshirdi. Bu faoliyat davlat intizomini mustahkamlash va xalq xo'jaligini tiklash jarayonini huquqiy jihatdan ta'minlashga xizmat qildi.

Prokuratura organlari tomonidan amalga oshirilgan tekshiruvlar natijasida ko'plab qonunbuzilishlar bartaraf etildi, davlat va jamoat mulkning talon-toraj qilinishiga qarshi huquqiy choralar ko'rildi, mahalliy davlat boshqaruvi organlari faoliyatida qonuniylikni ta'minlashga qaratilgan huquqiy amaliyot shakllantirildi. Bu esa prokuraturaning 1950-yillarda davlat boshqaruvi tizimida sotsialistik qonuniylikni ta'minlashning muhim instituti sifatida faoliyat yuritganini tasdiqlaydi.

XULOSA

1950-yillarda O'zbekiston SSR prokuraturasi faoliyatini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, mazkur davrda umumiy prokuror nazorati davlat boshqaruvi tizimida qonuniylikni ta'minlashning asosiy huquqiy vositalaridan biriga aylangan. Arxiv hujjatlari prokuraturaning davlat va jamoat mulkini muhofaza qilish, mahalliy davlat organlari tomonidan qabul qilingan noqonuniy qarorlarni bekor qilish, moliyaviy va

¹³ O'zMA R-1710-jamg'arma, 11-ro'yhat, 736-ish, 1-5-varaqlar.

mehnat intizomini mustahkamlash hamda qonunbuzilishlarning oldini olishga qaratilgan kompleks faoliyat yuritganini ko'rsatadi. Shu bilan birga, prokuratura faoliyatining samaradorligi sovet davlatining markazlashgan siyosiy boshqaruv tizimi va partiya nazorati ta'sirida shakllangan bo'lib, bu holat uning huquqiy vakolatlari bilan amaliy imkoniyatlari o'rtasida muayyan tafovutlarni yuzaga keltirgan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. Конституция (Основной Закон) СССР. Принята VIII Чрезвычайным съездом Советов СССР 5 декабря 1936 г. Государственный архив Российской Федерации. <https://statearchive.ru/465> (Мурожаат санаси - 26.02.2026 й).
2. Конституция (Основной закон) Узбекской Советской Социалистической Республики : с изменениями и дополнениями, принятыми Верховным Советом Узбекской ССР 25 июня 1948 года по докладу редакционной комиссии. - Ташкент : Государственное издательство УзССР, 1948. -39.
3. Коробейников Б.В, Басков В.И.. Курс прокурорского надзора. Учебник для студентов юридических вузов и факультетов с приложением нормативных актов. - М.: Издательство Зерцало, 2000. – С. 31.
4. Ерёмин А.В. История отечественной прокуратуры. - Санкт-Петербург: Санкт-Петербургском юридическом институте (филиале) Университета прокуратуры Российской Федерации, 2018. – С.96-97.; Коробейников Б.В, Басков В.И.. Курс прокурорского надзора. Учебник для студентов юридических вузов и факультетов с приложением нормативных актов. - М: Издательство Зерцало, 2000. – С.34.
5. O'zMA P-1710-jamg'arma, 11-ro'yhat, 644-ish, 3-varaq.
6. O'zMA P-1710-jamg'arma, 11-ro'yhat, 644-ish, 3-varaq.
7. O'zMA P-1710-jamg'arma, 11-ro'yhat, 644-ish, 3-varaq.
8. O'zMA P-1710-jamg'arma, 11-ro'yhat, 644-ish, 6-varaq.
9. O'zMA P-1710-jamg'arma, 11-ro'yhat, 644-ish, 6-varaq.
10. O'zMA P-1710-jamg'arma, 11-ro'yhat, 644-ish, 6-varaq.
11. O'zMA P-1710-jamg'arma, 11-ro'yhat, 644-ish, 7-varaq.
12. O'zMA P-1710-jamg'arma, 11-ro'yhat, 644-ish, 7-varaq.
13. O'zMA R-1710-jamg'arma, 11-ro'yhat, 736-ish, 1-5-varaqlar.